

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

Κ

Ρ

Ι

Σ

Η

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος _____ 07

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση _____ 31

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό _____ 61

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό;

Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική _____ 71

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων _____ 93

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις _____ 125

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός

και το ζήτημα της αναπαραγωγής _____ 153

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο _____ 163

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία _____ 183

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα _____ 213

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον

των αμερικανικών σπουδών _____ 227

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI
Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE
Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK
Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

**ΕΝΟΤΗΤΑ 3:
ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ**

ELENA GAPOVA
Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ
Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπεζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελκυστικό για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασης του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκυβάζει διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκατάτες έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπובουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[H] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδίομορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθίλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσης μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρετούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάαιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ πρόβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκυμονούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7-8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστικώ τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιολογίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφητηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το κείμενο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονόμησης της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκειμένη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκειμένες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχολογίας), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετριούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

---

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέχει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετσεροσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγμοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγμοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετσεροσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιασούμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορήση του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπειριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Srinak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η ΚΡΙΣΗ. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους· διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης*

Μετάφραση: Ιωάννα Κουρού

Ως μαθήτριες και μαθητές στη Σοβιετική Ένωση, μεγαλώσαμε ακούγοντας πως η Επανάσταση του 1917 ήταν το πιο σημαντικό γεγονός του 20ου αιώνα, και το πιστεύαμε. Έπειτα, ως νέοι ενήλικες, δεν το πιστεύαμε, καθώς οτιδήποτε σοβιετικό είχε απονομιμοποιηθεί έως τότε. Και σήμερα, χρόνια μετά, πιστεύω ότι, πράγματι, η Ρωσική Επανάσταση «αναδιαμόρφωσε τον παγκόσμιο χρόνο και χώρο» (Nathans 2017, 18), αν και με αμφιλεγόμενους τρόπους. Ως πηγή κοινωνικού πειραματισμού, διάνοιξε όλους τους τομείς της ζωής για καινοτόμες δράσεις και ήταν το πρώτο πολιτικό σχέδιο που ενέταξε στο πρόγραμμά του την ισότητα των φύλων. Αυτή η τομή είχε περίπλοκο αντίκτυπο στο πώς θα γινόταν κατανοητό το «γυναικείο ζήτημα», και στο πώς θα διαμορφωνόταν τόσο η φεμινιστική ακτιβιστική ατζέντα όσο και οι κοινωνικές πολιτικές, και στην περιοχή και παγκοσμίως κατά τη διάρκεια του «σύντομου 20ου αιώνα», καθώς και μετά από αυτόν. Είναι σαφές ότι η σοσιαλιστική χειραφέτηση, η οποία εμπνεύστηκε από τη μαρξιστική θεώρηση και τον εργατικό φεμινισμό [labor/working-class feminism], συνεπαγόταν την εξάλειψη και των οικονομικών και των έμφυλων ανισοτήτων μέσω της κρατικής αναδιανομής των πόρων. Αυτό το διαθεματικό μοντέλο δέχτηκε κριτική από μεταγενέστερες φεμινίστριες (Hartmann 1979), που αναζήτησαν άλλες έννοιες για να θεωρητικοποιήσουν την κατάσταση της γυναίκας. Ωστόσο, οι ιδέες που γεννήθηκαν από τη σοσιαλιστική χειραφέτηση όχι μόνο διατηρούν την εννοιολογική τους σπουδαιότητα, αλλά φαίνεται να αποτελούν σημαντικό πυλώνα στη σύγχρονη σκέψη για την ισότητα των φύλων. Αναστοχαζόμενη εν συντομία την πολύπλοκη κληρονομιά αυτού του εγχειρήματος, θα αναφερθώ σε τρεις πτυχές του. Πρώτον, στο όραμα για την έμφυλη ισότητα που διαμορφώθηκε από τη φαντασία του εργατικού φεμινισμού περισσότερο από έναν αιώνα πριν. Δεύτερον, στον τρόπο που το σοσιαλιστικό πρόγραμμα επεδίωξε να επαναπροσδιορίσει τη δράση ως πρακτική ζωής. Τέλος, θα σκιαγραφήσω εν συντομία τη σημασία του σοσιαλιστικού οράματος για τις φεμινίστριες, καθώς προσπαθούν να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της μετα-βιομηχανικής εποχής.

Η Ρωσική Επανάσταση και ο εργατικός φεμινισμός

Το έμφυλο ήταν στενά συνυφασμένο με τη Ρωσική Επανάσταση από την αρχή. Ιδωμένο από τη ριζοσπαστική διάνοηση ως ένα έργο της προλεταριακής τάξης, απογειώθηκε εμφανώς από τις εξεγέρσεις του ψωμιού [bread riots] των γυναικών στην πρωτεύουσα της Αγίας Πετρούπολης, όπου εργάτριες κλωστοϋφαντουργίας, εξαντλημένες από την

---

* Το κείμενο της Elena Gapova με πρωτότυπο τίτλο «The Russian Revolution and women's liberation: notes on the legacy of the socialist emancipation project» αποτελεί δημοσίευτη ομιλία που εκφωνήθηκε στο Barnard College στις 8 Μαρτίου 2018. Copyright © Elena Gapova (ΣτΜ).

έλλειψη τροφής και τις στερήσεις κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κατέλαβαν τους δρόμους. Ακόμα περισσότερο: το έκαναν αυτό την ίδια ημέρα (8 Μαρτίου στο μεταρρυθμισμένο ημερολόγιο) που η σοσιαλίστρια θεωρητικός και φεμινίστρια Clara Zetkin είχε προτείνει ως Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας ήδη από το 1911. Ενώ είναι συζητήσιμο το αν οι καταπονημένες από την εργασία γυναίκες καθοδηγήθηκαν από αριστερούς υποκινητές ή αν είχαν επαναστατική συνείδηση από μόνες τους, η υπόθεση αποτελεί επιτομή της πολυδιάστατης φύσης του «γυναικείου ζητήματος». Οι καθιερωμένες ιστορίες του φεμινισμού στη Δύση τείνουν να παρουσιάζουν το *πρώτο κύμα* με ένα συγκεκριμένο τρόπο: ως το αίτημα για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Ταυτόχρονα, οι σοσιαλιστές υποστηρικτές της έμφυλης ισότητας βασίστηκαν στις μαρξιστικές θεωρίες της γυναικείας κατάστασης για να αποκαλύψουν τη σύνδεση μεταξύ καπιταλισμού και πατριαρχίας ως δύο αμοιβαία ενισχυτικών συστημάτων ανισότητας, και θεώρησαν ότι η ατζέντα των σουφραζιστριών [suffragist] ήταν πολύ περιορισμένη. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση, που πρώτα αναφέρθηκε στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και αναπτύχθηκε αργότερα από τον Ένγκελς (1884) στο *Η καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, και στα γραπτά ευρωπαίων σοσιαλιστών, η έμφυλη καταπίεση είναι απόρροια της ταξικής ανισότητας. Οι γυναίκες συμμετέχουν ταυτόχρονα στην καπιταλιστική παραγωγή και στην αναπαραγωγή της ζωής και, επομένως, καταπονούνται και από τους άντρες και από τον καπιταλισμό. Λογικά, η απελευθέρωσή τους θα απαιτούσε δύο πράγματα: πρώτον, την ενσωμάτωση των γυναικών στην έμμισθη εργασία για την οικονομική τους ανεξαρτησία και, δεύτερον, να δοθεί ένα τέλος στην ταξική ανισότητα (η οποία καταπιέζει γυναίκες και άνδρες). Αυτή η οπτική αγκαλιάστηκε διεθνώς από πολιτικούς θεωρητικούς, όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ στη Γερμανία, η Αλεξάνδρα Κολλοντάι στη Ρωσία και η Έμμα Γκόλντμαν στις ΗΠΑ: όλες έβλεπαν το δικαίωμα ψήφου ως ένα συμβολικό ζήτημα που το επεδίωκαν φιλελεύθερες γυναίκες της μεσαίας τάξης, και επέμεναν σε μια ευρύτερη κριτική στην αστική τάξη. Η Luxemburg (1914), τουλάχιστον, πίστευε ότι «η στέρηση του δικαιώματος ψήφου των γυναικών ήταν μόνο ένας κρίκος της αλυσιδωτής αντίδρασης που δεσμεύει τη ζωή των ανθρώπων» και έβλεπε τις σουφραζίστριες της μεσαίας τάξης ως, κατά κάποιο τρόπο, τις υπηρέτριες της μπουρζουαζίας, που θα πρόδιδαν τις προλετάριες γυναίκες μόλις οι στόχοι τους θα είχαν επιτευχθεί.

Αυτές οι πρώιμες συζητήσεις πάνω στη φεμινιστική ατζέντα προηγήθηκαν των πιο σύγχρονων σχετικά με την αναδιανομή έναντι της αναγνώρισης. Οικοδομούνται πάνω σε δύο προοπτικές για την (έμφυλη) ισότητα. Η μία μπορεί να ονομαστεί εργατική φεμινιστική: προκύπτει από την άποψη ότι η έμφυλη καταπίεση βασίζεται στις αντικειμενικές ιστορικές σχέσεις ιδιοκτησίας και αναζητά την επίλυση της ανισότητας μέσω της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης. Η άλλη οικοδομείται στην αναγνώριση της πολιτισμικής διαφοράς και των πολιτικών ταυτότητας. Προφανώς (τουλάχιστον για τους κοινωνικούς επιστήμονες), αυτές οι δύο είναι αλληλένδετες, καθώς τα δικαιώματα και η οικονομική κατάσταση κάποιου δεν είναι σφραγισμένα μεταξύ τους, και αυτό ίσως εξηγεί γιατί η επιδίωξη της αναγνώρισης γίνεται πιο πρόθυμα αποδεκτή από τις πνευματικές και οικονομικές *ελίτ*, για τις οποίες τα «δικαιώματα» αποτελούν το σημαίνον της αξιοπρέπειας και του στάτους τους ως πολίτες. Τελικώς, ήταν ο φεμινισμός της εργατικής τάξης που αναδείχθηκε θεμελιώδης για το σοσιαλιστικό χειραφετητικό πρόγραμμα. Από

αυτή την οπτική, η ισότητα με τους άνδρες έχει λίγη σημασία αν δεν εξαλειφθεί η φτώχεια και η ταξική ανισότητα, και αυτή την άποψη συμμερίζονται σήμερα διαθεματικές φεμινίστριες, που θεωρούν πως το φύλο διαπλέκεται με την τάξη και τη φυλή. Πιστεύω ότι η Αφροαμερικανή κριτική θεωρητικός bell hooks εξέφρασε αυτή την άποψη καλύτερα με την ερώτηση που έθεσε, στο πρώτο της βιβλίο «Από το Περιθώριο στο Κέντρο», με ποιους άνδρες, δηλαδή, άνδρες από ποια κοινωνική τάξη και φυλή, θα είναι ίσες οι μαύρες γυναίκες (hooks 1984).

Το γυναικείο ζήτημα στον πρώιμο Σοβιετικό Σοσιαλισμό

Οι ιστορικοί που θεωρούν ότι η Ρωσική Επανάσταση ήταν μια κομβική στιγμή αντικρουόμενων πιθανοτήτων, αναγνωρίζουν πως ορισμένες ιδέες που επεδίωκε να εφαρμόσει ήταν πρόωρες για μια κυρίως αγροτική χώρα, της οποίας η οικονομία είχε καταστραφεί από τον πόλεμο (Clements 1992). Ίσως να ήταν ουτοπιστές, καθώς η αλλαγή που οραματίστηκαν οι μπολσεβίκοι ήταν πραγματικά ριζοσπαστική: αφορούσε όχι μόνο έκδηλα πολιτικά θέματα, αλλά τις ίδιες τις βασικές κοινωνικές σχέσεις που απορρέουν από την οργάνωση της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής. Έτσι, διατάγματα που κατήγγησαν τις ιδιοκτησιακές διαφορές και θεσμοθέτησαν την πολιτική ισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών ακολουθήθηκαν από τον νέο Οικογενειακό Κώδικα (1918), ο οποίος έφερε τον πολιτικό γάμο, νομιμοποίησε το διαζύγιο, και εξάλειψε τις διακρίσεις μεταξύ των ενδόγαμων και εξώγαμων τέκνων. Στη συνέχεια, το 1920, η έκτρωση νομιμοποιήθηκε, ύστερα από πίεση φεμινιστικά προσανατολισμένων γυναικών, μέλη του κόμματος των μπολσεβίκων, που υποστήριξαν πως, όσο ο καπιταλισμός και η έμφυλη καταπίεση δεν εξαλείφονται, η μητρότητα δύναται να καθιστά τις γυναίκες ευάλωτες. Στη συνέχεια, η ομοφυλοφιλία αποποινικοποιήθηκε, με κάπως διαφορετική στάση προς τις αντρικές και γυναικείες ομόφυλες σχέσεις. Υπήρχε σιωπηρή ανοχή προς τους άντρες ομοφυλόφιλους, εάν ένα άτομο ήταν παραγωγικό μέλος της κοινωνίας και συνέβαλλε στην υπόθεση της επανάστασης, ενώ τα «αρρενωπά χαρακτηριστικά» στις γυναίκες θεωρούνταν σημάδι ενεργητικής δράσης και συχνά αποτιμούνταν θετικά (Healey 2001). Σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης σοβιετικής περιόδου, οι εργατικές φεμινίστριες ονειρεύονταν την επαναστατική αναδιαμόρφωση του κόσμου και, την ίδια στιγμή, συζητούσαν για τη μελλοντική «προλεταριακή οικογένεια» και τις έμφυλες σχέσεις. Η πιο ένθερμη υποστηρίκτριά τους ήταν η Αλεξάνδρα Κολλοντάι, η οποία θα γινόταν η πρώτη γυναίκα που θα υπηρετούσε τη σοβιετική κυβέρνηση, και η οποία έγραψε εκτενώς όχι μόνο πάνω στις οικονομικές πτυχές του γυναικείου προλεταριακού ζητήματος, αλλά, επίσης, σχετικά με την ηθική της εργατικής τάξης, την αγάπη και τη μητρότητα. Υποστήριξε ότι ο προλεταριακός ερωτισμός δεν μπορούσε να περιοριστεί στην παραδοσιακή οικογένεια, την οποία θεωρούσε ως έναν πατριαρχικό καταπιεστικό θεσμό (Kollontai 1923). Μπορεί να υποστηριχθεί πως η σεξουαλική απελευθέρωση και η αναγνώριση των πολλαπλών ταυτοτήτων ήταν ένα αποτέλεσμα της μετεπαναστατικής «ανομίας» (ο όρος από τον Ε. Ντιρκέμ), δηλαδή την κοινωνική αναταραχή που συνοδεύεται από την κατάρρευση των παραδοσιακών κανονισμών. Ωστόσο, η αναζήτηση για νέες ηθικές νόρμες και ο πειραματισμός με τις ερωτικές επαφές και σχέσεις είχαν προετοιμαστεί από τις συζητήσεις που ήταν δημοφιλείς στα ευρωπαϊκά εργατικά κόμματα ήδη πριν τον Α΄

Παγκόσμιο Πόλεμο, αναφορικά με το πώς θα μπορούσε να μοιάζει η αντι-αστική ελευθεριακή σεξουαλικότητα. Ένας άλλος παράγοντας ήταν το δημόσιο ενδιαφέρον για την ψυχανάλυση, η οποία κατά τη δεκαετία του 1920 συνέβαλε στην ανάπτυξη του φροϋδο-μαρξισμού που προσπάθησε να διοχετεύσει τη σεξουαλική ενέργεια του προλεταριάτου στη σοσιαλιστική υπόθεση.

Οι κομμουνιστές, οι οποίοι δεν είχαν ιστορικό προηγούμενο με βάση το οποίο να διαμορφώσουν την πολιτική τους για τα έμφυλα, έβλεπαν τον σοσιαλισμό ως την τελική προϋπόθεση για την επίλυση του γυναικείου ζητήματος. Για να κινητοποιήσουν τον γυναικείο πληθυσμό διαφορετικών κοινωνικών ομάδων για τη σοσιαλιστική υπόθεση και τη δική τους απελευθέρωση, ίδρυσαν, το 1919, τον Γυναικείο Τομέα (*Zhenotdel*), ως τμήμα του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο *Zhenotdel* είχε σχεδιαστεί από γυναίκες μέλη του κόμματος ως, ιδανικά, «η σκόπιμη, επίπονη προσπάθεια εκατοντάδων ήδη ‘απελευθερωμένων’ γυναικών να διοχετεύσουν τις πεποιθήσεις και το πρόγραμμα, και την αυτοπεποίθησή τους στην καρδιά της αγροτικής και προλεταριακής Ρωσίας» (Stites 1986, 172). Για να εξηγήσω το έργο του, θα χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα από την πατρίδα μου τη Λευκορωσία (εκείνη την περίοδο, τη Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Λευκορωσίας και πριν από αυτό, έδαφος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας). Το 1921, το δυτικό μέρος της Λευκορωσίας παραχωρήθηκε στην Πολωνία με μια αμφιλεγόμενη συμφωνία, και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου κυριάρχησε εκεί ο λόγος για το «διχασμένο έθνος της Λευκορωσίας». Αριστεροί ακτιβιστές στην «αστική» δυτική Λευκορωσία έκαναν αναφορά στις πολιτικές για το φύλο και την κοινωνική πρόνοια, καθώς και στην υποστήριξη της εκπαίδευσης και του πολιτισμού στο σοβιετικό τμήμα ως επιχειρήματα υπέρ της «εθνικής επανένωσης» με τα σοβιετικά σύνορα (Garova 2004). Οι αξιωματούχες του *Zhenotdel* σε αυτές τις συνοριακές περιοχές που καταπονήθηκαν για επτά χρόνια λόγω του πολέμου και είχαν τέσσερις επίσημες γλώσσες (ρωσικά, λευκορωσικά, πολωνικά και γίντις) έπρεπε να προσεγγίσουν τους εθνοτικά πολύμορφους πληθυσμούς. Μερικές φορές ενάντια στην αντίσταση των ανδρών συντρόφων τους, δούλευαν για λογαριασμό των φτωχών, κυρίως των αγροτών, για την ευημερία των γυναικών, και για τη σοσιαλιστική οργάνωση και προπαγάνδα, τις οποίες θεωρούσαν στενά συνδεδεμένες, διότι πίστευαν στους ευρύτερους πολιτικούς και εθνικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε το έργο τους.

Κατά τη δεκαετία του 1920, μια από τις κυρίαρχες επιδιώξεις ήταν η εξαφάνιση του αναλφαβητισμού, κάτι που ήταν ιδιαίτερα επείγον στην ύπαιθρο της Λευκορωσίας, όπου μόνο το 7 τοις εκατό των χωρικών γυναικών μπορούσε να διαβάσει. Ο λευκορωσικός *Zhenotdel* προσπάθησε και αυτός να φέρει τις γυναίκες στις τοπικές/περιφερειακές κυβερνήσεις, τον στρατό και τη δημόσια σφαίρα· να εξαλείψει την πορνεία που προέρχεται από τη φτώχεια· να προσφέρει εργασία, στέγαση και παιδική φροντίδα για τις μονομητέρες· να παρέχει κοινωνικές υπηρεσίες και να προσφέρει πρόσβαση στη βασική ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και ιατρική έκτρωση· να θέσει τέλος στις διακρίσεις ενάντια στις γυναίκες εργάτριες· να διασφαλίσει υποστήριξη για τα παιδιά και να εγκαθιδρύσει τις «κουζίνες γάλακτος»· να καταδικάσει την ενδοοικογενειακή βία και να εμπλέξει τις γυναίκες στη μελέτη της μαρξιστικής ιδεολογίας και να τις εκπαιδεύσει ενάντια στη λαϊκή θρησκοληψία και τις προκαταλήψεις. Το 1924 κυκλοφόρησε το πρώτο μαζικό γυναικείο περιοδικό στη λευκορωσική γλώσσα *Λευκορώσες γυναίκες – εργάτριες και αγρότισσες* (*Belaruskaya*

rabotnitsa i syalyanka), το οποίο πλαισίωσε τη γυναικεία χειραφέτηση γύρω από τη συμμετοχή στην εργασία. Ήταν ένα όχημα για τη σοσιαλιστική ατζέντα, αλλά, επίσης, μια διέξοδος για δραστικότητα, που ενθάρρυνε τις γυναίκες να συνεισφέρουν στα μέσα ενημέρωσης με την ιδιότητα των «εργατριών/αγροτισσών ανταποκριτριών», και να γράφουν για τα θέματα της κοινότητάς τους. Πολλές γυναίκες, ωστόσο, έστειλαν ποιήματα και εκθέσεις, και μια πρόσφατη δημοσιευμένη ανθολογία με ποιήματα Λευκορωσίδων για την περίοδο του μεσοπολέμου βασίζεται κατά κύριο λόγο σε υλικό που ανακτήθηκε από εφημερίδες της Σοβιετικής Λευκορωσίας. Στο δυτικό μέρος, όπου κάποιες γυναίκες δεν μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά την πρόσβαση στην εκπαίδευση (Danilchuk και Zhybul 2017, 12), η δημιουργικότητά τους δεν ενθαρρυνόταν το ίδιο.

Ο σοσιαλισμός είναι, εξ ορισμού, ένα κρατικό έργο, και αφού ο *Zhenotdel*, ο οποίος λειτουργούσε με κυβερνητική χρηματοδότηση, έκλεισε το 1930, η γυναικεία χειραφέτηση συνεχίστηκε με την εκβιομηχάνιση και την αναγκαστική κολεκτιβοποίηση στην επαρχία. Επενδύθηκαν σημαντικοί πόροι στην εκπαίδευση των γυναικών, την επαγγελματική ανάπτυξη, τις κοινοτικές εγκαταστάσεις παιδικής μέριμνας, τις μαιευτικές κλινικές, τα γραφεία συμβούλων, τους σταθμούς σίτισης, τους βρεφονηπιακούς σταθμούς και τα σπίτια μητέρων και βρεφών για εργαζόμενες γυναίκες. Πανσοβιετικές καμπάνιες ενθάρρυναν την πολυτεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση για τα κορίτσια και στόχευαν να φέρουν τις νεότερες γυναίκες σε νέα «τεχνολογικά» επαγγέλματα, προβάλλοντας στα μέσα ενημέρωσης και τον κινηματογράφο εξέχουσες γυναίκες ως πρότυπα. Αυτές οι πολιτικές υπονόμισαν προφανώς την πατριαρχία, αλλά οι δουλειές του σπιτιού εξακολουθούσαν να μη μοιράζονται, και οι ρόλοι στην ιδιωτική σφαίρα και την οικογένεια ήταν αρκετά παραδοσιακοί. Η σοσιαλιστική ιδεολογία δόξαζε την υποταγή των προσωπικών συμφερόντων των γυναικών σε εκείνα του έθνους και γιόρταζε τη συμβολή τους στην υπόθεση του κολεκτιβισμού, και η Lynn Attwood (1999, 28) υποστηρίζει πως οι απαιτήσεις που οι δυτικές κυβερνήσεις έθεταν στις γυναίκες όταν οι χώρες τους ήταν σε πόλεμο, όταν οι γυναίκες έπρεπε να αναλάβουν τις «αντρικές εργασίες», και όταν η προσφορά προς το κράτος προτεραιοποιούνταν έναντι του προσωπικού συμφέροντος, είχαν επιβληθεί στις σοβιετικές γυναίκες σε όλη τη σταλινική περίοδο. Αυτό το επιχείρημα αντηχεί τις συνεχιζόμενες συζητήσεις αναφορικά με τη γυναικεία δράση στον σοσιαλισμό, που εκφράστηκε καλύτερα με τον ισχυρισμό της Barbara Engel (2006, 475) ότι η σοσιαλιστική χειραφέτηση ενδυνάμωνε και, ταυτόχρονα, περιόριζε τις γυναίκες. Ένα δημοφιλές συναφές επιχείρημα είναι πως, ενώ τα συμφέροντα των γυναικών και των μπολσεβίκων σύγκλιναν, η σοσιαλιστική πολιτική για το φύλο σκόπευε να κάνει τις γυναίκες χρήσιμες για τον σοσιαλισμό, παρά «να δημιουργήσει ελεύθερα υποκείμενα» (Yukina 2007, 443). Αυτός ο συλλογισμός φαίνεται να παραβλέπει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ της χειραφέτησης των γυναικών και της οικονομικής τους ανεξαρτησίας. Η μία οικοδομείται πάνω στην άλλη, και στον σοσιαλισμό οι τροχιές της ζωής των γυναικών και οι δομικές ευκαιρίες παρήγαγαν νέες συνθέσεις. Η περίπτωση της Vera Kharuzhava, μιας Λευκορωσίδας ακτιβίστριας που ανταποκρίθηκε στις σοσιαλιστικές αξίες της εποχής της και έγινε μέλος του κόμματος όταν ήταν 18 ετών, μπορεί να υποστηρίξει αυτόν τον ισχυρισμό.

Η Vera Kharuzhana (γεννημένη το 1903) πέρασε μεγάλο μέρος του μεσοπολέμου στην παραχωρημένη δυτική Λευκορωσία όπου εστάλη από το Κόμμα σε αποστολή για την εθνική και σοσιαλιστική οργάνωση. Συνελήφθη από τις πολωνικές αρχές και καταδικάστηκε σε 8 χρόνια φυλάκιση, ενώ αργότερα ανταλλάχθηκε με Πολωνούς αιχμάλωτους των σοβιετικών. Όταν το 1941 ξεκίνησε ο πόλεμος, η Kharuzhana, η οποία ήταν έγκυος στο δεύτερο παιδί της, προσχώρησε σε μια σοβιετική παρτιζανική ταξιαρχία, αλλά ο διοικητής κανόνισε να σταλεί έξω από την εμπόλεμη ζώνη (απόφαση στην οποία αντιστάθηκε). Ένα χρόνο μετά έστειλε ένα γράμμα στον επικεφαλής αξιωματούχο των αντιστασιακών παρτιζάνων στις κατειλημμένες περιοχές της Λευκορωσίας. Το γράμμα έλεγε:

...σε αυτούς τους χαλεπούς καιρούς, που οι φασίστες πατάνε και σφαγιάζουν τη Λευκορωσία μου, εγώ, που έχω δώσει 20 χρόνια από τη ζωή μου στην πάλη για την ευτυχία του λαού μου, μένω πίσω και ζω μια ειρηνική ζωή. Δεν μπορώ να το κάνω πια αυτό. Πρέπει να επιστρέψω. Μπορώ να προσφέρω. Έχω μεγάλη εμπειρία. Μπορώ να μιλήσω λευκορωσικά, πολωνικά, γίντις, γερμανικά. Είμαι έτοιμη να κάνω οποιαδήποτε δουλειά, είτε στο μέτωπο είτε στα γερμανικά μετόπισθεν. Δεν φοβάμαι τίποτα... (Seledievskava 1975).

Η άδεια δόθηκε και η Kharuzhana, η οποία άφησε το μωρό της με την αδερφή της (ο σύζυγός της, παρτιζάνος πέθανε στο πεδίο της μάχης), διέσχισε την πρώτη γραμμή για να βρει τους παρτιζάνους. Αρκετές ημέρες αργότερα αιχμαλωτίστηκε και, μετά από βασανιστήρια, εκτελέστηκε από τους φασίστες. Της απονεμήθηκε, μετά θάνατον, το 1960, ο τίτλος της Ηρώιδας της Σοβιετικής Ένωσης, η υψηλότερη στρατιωτική αναγνώριση, ενώ δοξάστηκε ως πρότυπο του ανθρώπου που ζει για τη σοσιαλιστική πατρίδα.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, 800.000 γυναίκες, ο μεγαλύτερος αριθμός από ποτέ, προσχώρησε στον στρατό. Υπηρέτησαν τη χώρα ως νοσοκόμες και μαγειρίσες, αλλά, επίσης, ως γιατροί (40% των γιατρών στο μέτωπο ήταν γυναίκες), πιλότοι σε νυχτερινές βομβιστικές επιθέσεις, οδηγοί ταγκ, σκοπεύτριες, παρτιζάνες μαχήτριες, χειριστές ραδιοφώνου και διερμηνείς. Η γενιά των σοβιετικών γυναικών έχτισε αντισυμβατικές, αν και ακόμα δυαδικές, έμφυλες ταυτότητες που τους επέτρεψε να συνενώσουν τη γυναίκα και τη στρατιώτη (ή σχεδόν κάθε άλλο επάγγελμα) σε μια μη αντιφατική κοινωνική ταυτότητα (Krylova 2011, 13). Αυτές οι νέες ατομικότητες ήταν και η πιο πειστική επίδραση του υποκειμένου [subject-effect] της εποχής.

Η δυσaréσκεια για το φύλο στον όψιμο Σοσιαλισμό

Το σοσιαλιστικό χειραφετητικό σχέδιο που επαναπροσδιόρισε τις έμφυλες σχέσεις και αναδιοργάνωσε την κοινωνία γενικότερα, θεωρήθηκε, μετά τη σοβιετική νίκη στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ως υπόδειγμα ανάπτυξης. Ήταν σε αυτό το πλαίσιο που το γυναικείο ζήτημα, που αντιπροσώπευε έναν τρόπο ζωής και αρχές κοινωνικής οργάνωσης, μετακινήθηκε στη διεθνή πολιτική (Peri 2018). Ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν σε μεγάλο βαθμό ένας ανταγωνισμός πάνω σε βαθιά έμφυλες αξίες και τρόπους ζωής, και οι ανταγωνίστριες υπερδυνάμεις έδιναν μεγάλη προσοχή στην κατάσταση των γυναικών. Η Επιτροπή των Σοβιετικών Γυναικών (που ιδρύθηκε το 1941 ως Αντιφασιστική Επιτροπή Σοβιετικών

Γυναικών), με επικεφαλής την πρώτη γυναίκα αστροναύτη Βαλεντίνα Τερέσκοβα, αναμενόταν να προβάλει τη σοσιαλιστική χειραφέτηση διεθνώς. Παρόμοιοι σύνδεσμοι ιδρύθηκαν και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, που πλέον ήταν σοσιαλιστικές και υπό σοβιετική ηγεμονία. Η Kristen Ghodsee υποστηρίζει ότι αυτές οι οργανώσεις είχαν ισχυρή παρουσία στη διεθνή σκηνή και στα Ηνωμένα Έθνη, αρθρώνοντας τις αξίες της ειρήνης, τον αφοπλισμό και τις ανθρωπιστικές ανησυχίες από τη σοσιαλιστική προοπτική (Ghodsee 2018). Η Επιτροπή κυκλοφόρησε τη *Σοβιετική Γυναίκα* (*Sovetskaia zhenshchina*), ένα περιοδικό που εκδόθηκε σε πολλές γλώσσες, συμπεριλαμβανομένων, εκτός από τα αγγλικά και τα γαλλικά, τα μπενγκάλι, τα αραβικά, τα ινδουιστικά και άλλα, και που χρησίμευσε ως «ένα τεχνούργημα τόσο του διεθνισμού εν καιρώ πολέμου όσο και του ανταγωνισμού του Ψυχρού Πολέμου» (Peri 2018, 622). Το υλικό του στόχευε συχνά στο γυναικείο κοινό σε αποαποικιοποιημένα και ουδέτερα έθνη που προσπαθούσαν να εξαλείψουν την οικονομική και κοινωνική καθυστέρηση, και καλλιεργούσε την ιδέα ότι ο σοσιαλισμός ήταν πρότυπο για την πρόοδο και την απελευθέρωση των γυναικών. Προσεγγίζοντας τον «παγκόσμιο Νότο» και επικαλούμενο το κεντρικό θέμα της «παγκόσμιας γυναικείας αδελφότητας», το περιοδικό δήλωσε την υποστήριξη των σοβιετικών γυναικών στον αγώνα και τις εθνικές τους κουλτούρες (Varga-Harris 2019, 761).

Όλα αυτά εντάσσονται σε μια ιδεολογικά διαμφισβητούμενη περιοχή. Μερικοί δυτικοί κριτικοί υποστηρίζουν ότι οι σοσιαλιστικές γυναικείες επιτροπές βασίζονταν σε έμμισθο προσωπικό και ήταν πιστά οχήματα για την προώθηση της κομματικής γραμμής, παρά για αυτόνομες θεματικές και φεμινιστικές δράσεις (Funk, 2014). Η K. Ghodsee, ωστόσο, προτείνει μια διαφορετική οπτική: επιμένει ότι η έννοια της «αυτονομίας» είναι εφαρμόσιμη μόνο εντός συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών και επευφημεί το έργο των σοσιαλιστριών γυναικών στα έμφυλα ζητήματα σε εγχώριο και διεθνές πεδίο ως μια προσπάθεια να ενώσουν τους ανθρώπους έναντι των πολιτικών, ιδεολογικών, πολιτισμικών, οικονομικών, ακόμη και τεχνολογικών διαιρέσεων (Ghodsee 2018, 47). Επίσης, πιστεύει ότι η συμβολή των γυναικών σοσιαλιστριών σε ανθρωπιστικά ζητήματα και στον κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό παραμένει παραγνωρισμένη, ή ακόμα και απορρίπτεται, σε μια προσπάθεια να διαγραφούν οι σοσιαλιστικές οργανώσεις από την ιστορία του φεμινισμού.

Οι σύγχρονες διαμάχες για τη δράση των σοσιαλιστριών γυναικών την εποχή του «ανεπτυγμένου σοσιαλισμού» (που αντιπροσωπεύει, κυρίως, την εποχή του Μπρέζνιεφ) απηχούν αυτή ακριβώς τη διαμάχη που εμφανίστηκε κατά τη Ρωσική Επανάσταση, μεταξύ εργατικών και φιλελεύθερων τάσεων στον φεμινισμό. Οι ιδρυτικές αρχές της σοσιαλιστικής χειραφέτησης ήταν η προστασία των γυναικών στο πλαίσιο «του συμβολαίου της εργαζόμενης μητέρας» (Rotkirch και Temkina 1997): ήταν το πρότυπο με βάση το οποίο έπρεπε να αξιολογηθεί η ισότητα των φύλων. Σε ολόκληρη τη διάρκεια της περιόδου, οι σοσιαλιστικές κυβερνήσεις διέδρυναν περήφανα τις γονικές άδειες μετ' αποδοχών σε αρκετά χρόνια και ενίσχυσαν τη νομοθεσία για λιγότερες ώρες εργασίας για τις μητέρες, αμειβόμενες διακοπές, μη νυχτερινή εργασία και αποφυγή ανύψωσης βαριών αντικειμένων, και απαγόρευσαν ακόμη και ορισμένα επαγγέλματα που θεωρούνται επικίνδυνα για τις γυναίκες. Αυτές οι παροχές λειτουργούν σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα διανομής πόρων και γίνονται προβληματικές (και θεωρούνται ακόμη και πατριαρχικές) στην οικονομία της αγοράς, κάτι που μπορεί να καταδειχθεί από το ακόλουθο γεγονός. Στη δεκαετία του 1960, όταν η επαγγελματική ενσωμάτωση των σοβιετικών γυναικών ήταν η υψηλότερη

στον κόσμο, με περισσότερο από το 75% από αυτές να εργάζονται εκτός σπιτιού, η κυβέρνηση των ΗΠΑ χρηματοδότησε αρκετές έρευνες για να εξετάσει τη σοβιετική πολιτική για το φύλο με σκοπό να αποφευχθεί η σπατάλη του δημιουργικού δυναμικού των γυναικών στο δικό τους σύστημα. Ωστόσο, ένα τέτοιο πρότζεκτ που εισήγαγε κρατικά χορηγούμενες παροχές για τις γυναίκες απορρίφθηκε από το Κογκρέσο ως «κομμουνιστικό» και μη αποδεκτό για τον αμερικανικό τρόπο ζωής (Briggs 2017, 24).

Το παράδειγμα της σοσιαλιστικής χειραφέτησης εμπνεύστηκε από τις πνευματικές παραδόσεις της Αριστεράς για να εστιάσει στην αναδιανεμητική δικαιοσύνη υπέρ των εργαζόμενων γυναικών. Με τον καιρό, αυτή η προσέγγιση άρχισε να χάνει έδαφος έναντι ενός πιο σύγχρονου πλαισίου αναγνώρισης που ήρθε ως αποτέλεσμα των νέων φεμινιστικών θεωρητικοποιήσεων για το γυναικείο ζήτημα. Ποτέ δεν αντιλήφθηκε την αρσενική πατριαρχική κυριαρχία σε όλους τους κοινωνικούς τομείς, από τη σεξουαλικότητα μέχρι τη γλώσσα, και αυτή η έλλειψη της κατάλληλης «γλώσσας» έγινε προβληματική για την ανερχόμενη αστική μορφωμένη «τάξη» γυναικών. Η «δυσφορία» των σοσιαλιστριών σχετικά με την ασυμφωνία μεταξύ της υπόσχεσης της χειραφέτησης και της ίδιας τους της εμπειρίας, αρχικά ταλαντεύονταν μεταξύ της απαίτησης για περισσότερη προστασία, από τη μια μεριά, και της επιδίωξης για αυτονομία και αναγνώριση, από την άλλη (βλ. Posadskava 1992 για μια επεξήγηση αυτής της «διττής θέσης»). Για παράδειγμα, αντιφρονούσες φεμινίστριες στη Σοβιετική Ρωσία, οι οποίες το 1979 δημοσίευσαν το ανεξάρτητο γυναικείο περιοδικό *Μαρία* για να κριτικάρουν τις ανεπαρκείς κοινωνικές υπηρεσίες, σε ένα άρθρο καταδίκασαν το σοβιετικό σύστημα για την απομάκρυνση των «ανδρικών λειτουργιών» από τους άνδρες. Την ίδια στιγμή, στη Γιουγκοσλαβία, γυναίκες ακαδημαϊκοί που είχαν πρόσβαση στη δυτική βιβλιογραφία τήρησαν επικριτική στάση για το «δυσάρεστο πάντρεμα του μαρξισμού με τον φεμινισμό» στο δικό τους σύστημα (Lorand 2018). Σήμερα, θεωρείται αποδεκτό από κάποιους μελετητές ότι ο σοσιαλιστικός προστατευτισμός δημιούργησε το σύστημα της δημόσιας πατριαρχίας, όπου οι γυναίκες ήταν εξαρτημένες από το κράτος παρά από μεμονωμένους άντρες (Αινάζοβα 1998) και με την αποσύνθεση του κρατικού μονοπωλίου στον προσδιορισμό των έμφυλων ζητημάτων, οι γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν την αναγνώριση της αυτονομίας και της πλήρους ανθρώπινης υπόστασής τους. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, ο σκεπτικισμός της σοσιαλιστικής χειραφέτησης έγινε σχεδόν βιομηχανία: είτε ο σοσιαλισμός χειραφέτησε καταναγκαστικά και υπερβολικά τις γυναίκες (όπως ισχυρίζονταν οι συντηρητικοί), είτε όχι αρκετά, η κριτική εξυπηρέτησε τόσο τον φιλελεύθερο όσο και τον εθνικιστικό λόγο ενάντια στην «κομμουνιστική ιδεολογία». Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι φεμινιστικές κριτικές του σοσιαλισμού θεωρούσαν το δικαίωμα στην άμβλωση, τις γονικές άδειες μετ' αποδοχών και την κρατική παιδική φροντίδα ως δεδομένες.

Τα προβλήματα του φύλου μετά τον Σοσιαλισμό

Με τη φιλελευθεροποίηση και τις πολιτικές αλλαγές στην περιοχή, το φύλο «πολλαπλασιάστηκε» (Johnson και Robinson 2007, 2–5) και πολλαπλές μορφές σεξουαλικότητας, σχέσεων και ρόλων έγιναν κοινωνικά αποδεκτές. Ωστόσο, η κατάργηση των προστατευτικών ρυθμίσεων υπό την ελεύθερη αγορά παρήγαγε νέες μορφές έμφυλου εκφοβισμού και καταπίεσης. Ο νεοφιλελευθερισμός δίνει έμφαση στην αυτονομία και

την ατομική ευθύνη που έχει κανείς για την προσωπική του ευημερία, και με την εμφάνισή του οι γυναίκες άρχισαν να βιώνουν τις αντιφάσεις μεταξύ των παραγωγικών και αναπαραγωγικών τους «υποχρεώσεων» με έναν νέο τρόπο. Με τη λιτότητα, την ευέλικτη αγορά εργασίας και την επισφαλή απασχόληση, καθώς ο εργάτης πρέπει να προωθεί αποτελεσματικά τον εαυτό του στην αγορά εργασίας και να είναι διαθέσιμος οποιαδήποτε στιγμή, «η αναπαραγωγική εργασία έχει γίνει ταυτόχρονα πιο σημαντική... και δυσκολότερο να βρεθεί ο χρόνος και ο χώρος για να πραγματοποιηθεί» (Briggs 2017, 6), ενώ η υποστήριξη της πολιτείας είναι μειωμένη και οι οικογένειες μένουν εγκαταλελειμμένες στα δικά τους μέσα. Σήμερα, μερικές γυναίκες στις μετα-σοσιαλιστικές περιοχές, καθώς και στη Δύση, επιλέγουν να μην τεκνοποιήσουν ως μια στρατηγική για να έχουν ίδιες δυνατότητες και ευκαιρίες με τους άνδρες, ενώ άλλες προσλαμβάνουν φτωχό προσωπικό ή μετανάστριες για τις δουλειές του σπιτιού. Οι γυναίκες που συχνά γίνονται εξαρτημένες ως φροντίστριες της οικογένειας είναι πιθανότερο να παραμείνουν σε μη υγιείς σχέσεις: αυτός είναι ένας λόγος για την αισθητή αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας, ενώ τα παγκόσμια μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι ελεύθερα να «πωλούν» τη γυναικεία σεξουαλικοποίηση και αντικειμενοποίηση.

Αυτή η ιστορία του μετα-σοσιαλιστικού «πειράματος» και τα αποτελέσματά του στις έμφυλες σχέσεις μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να καταδειχθεί ο ισχυρισμός της Nancy Fraser (2013) ότι, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, ο φεμινισμός μπορεί να γίνει η χείρα βοηθείας του νεοφιλελευθερισμού. Με την επιστροφή των νεοφιλελεύθερων αγορών και την αποσυναρμολόγηση της προστασίας στην προηγούμενη κοινωνική σφαίρα, η φεμινιστική ακτιβιστική ατζέντα, διαμορφωμένη με βάση τις προτεραιότητες (δυτικών) χορηγών, μετατρέπεται σε πολιτισμική και ταυτοτική πολιτική. Πολλές από εμάς χαιρέτισαμε την ευκαιρία να εκφράσουμε ζητήματα που παρέμεναν σιωπηλά (ή «ανύπαρκτα») στον σοσιαλισμό και να ενώσουμε τα χέρια με τον «παγκόσμιο» φεμινιστικό ακτιβισμό, χωρίς να περιμένουμε ένα πρόβλημα που —απροσδόκητα για εμάς— έχει να κάνει με την ταξική ανισότητα και την αποδόμηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών.

Μια νέα φεμινιστική ατζέντα αναδύεται στη Δύση κατά τη δεκαετία του 1960 – 1970, την περίοδο που ο Eric Hobsbawm (1996) αποκάλεσε «η χρυσή εποχή» όταν, για ποικίλους λόγους, η ταξική/οικονομική ανισότητα μειωνόταν. Αναδυόμενος στο φόντο των συρρικνούμενων οικονομικών διατρέσεων, ο φεμινισμός του δεύτερου κύματος και άλλα Νέα Κοινωνικά Κινήματα επέκτειναν τον εκδημοκρατισμό και την ενδυνάμωση περιθωριοποιημένων ομάδων διευρύνοντας τόσο τον αριθμό των ατόμων που ασπάζτηκαν τις αξίες της ισότητας, όσο και το εύρος του περιεχομένου που έπρεπε να συμπεριληφθεί στην αναγνώριση. Ο μετα-σοσιαλιστικός φεμινισμός αναδύθηκε σε πολύ διαφορετικές συνθήκες: παράλληλα με την αύξηση της οικονομικής ανισότητας και με κρίσιμους περιορισμούς στην πρόσβαση σε ίσες ευκαιρίες και στον βιοπορισμό εκαταμμύρια ανθρώπων. Στρεφόμενος προς τα ζητήματα της αναγνώρισης, η σχέση του με τα ταξικά ζητήματα και την αναδιανομή ήταν αμφιλεγόμενη.

Ιστορικά, ο εργατικός φεμινισμός δεν έβλεπε την ισότητα στο εργασιακό περιβάλλον και τον προστατευτισμό ως αντιφατικές μεταξύ τους έννοιες, και οι αριστεροί υποστηρίζουν ότι η αποσυναρμολόγησή τους (π.χ., η άρση της απαγόρευσης των επικίνδυνων εργασιών για τις γυναίκες, ή η αποδόμηση των μητρικών παροχών) είναι ένα νεοφιλελεύθερο

εργαλείο ενάντια σε όλους τους εργαζόμενους (Briggs 2017, 24). Οι γυναίκες της εργατικής τάξης καλοδέχονται τον προστατευτισμό, του οποίου είναι οι κύριες αποδέκτριες και επωφελούμενες (Phillips 2012), ενώ οι επαγγελματίες της μεσαίας τάξης, κάτω από την παγκόσμια απαίτηση για αποδοτικότητα, φοβούνται ότι ο προστατευτισμός θα είναι επιβλαβής για την ανταγωνιστικότητα των γυναικών. Μερικές από αυτές τείνουν να βλέπουν τις γυναίκες της εργατικής τάξης, που είναι πρόθυμες να βασιστούν στις παροχές ως εξαρτημένες, πολιτικά οπισθοδρομικές, και αναίσθητες στον φεμινιστικό σκοπό. Ωστόσο, η κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης που ξεκίνησε με την Επανάσταση περισσότερο από έναν αιώνα πριν, μπορεί να μας βοηθήσει να συλλογιστούμε τρόπους επίλυσης αυτών των αντιφάσεων και να δούμε ότι «ο απορρυθμισμένος καπιταλισμός είναι κακός για τις γυναίκες, και αν ακολουθήσουμε μερικές από τις ιδέες του σοσιαλισμού, οι γυναίκες θα ζήσουν καλύτερα» (Ghodsee 2019, 1).

Βιβλιογραφία

- Aivazova, Svetlana. 1998. *Russkie zhenshchiny v labirinte ravnopravia*. Moscow: Rusanova.
- Attwood, Lynn. 1999. *Creating the New Soviet Woman*. London: Macmillan Press.
- Briggs, Laura. 2017. *How All Politics Became Reproductive Politics. From Welfare Reform to Foreclosure to Trump*. Oakland, CA: University of California Press.
- Clements, Barbara. 1992. «The Utopianism of the *Zhenotdel*». *Slavic Review* 51 (3).
- Danilchuk, Aksana, και Victor Zhybul, επιμ. 2017. *Antalohia Belarudskai zhanochai paezii mizh-vaennaha chasu*. Minsk: Knihazbor.
- Engel, Barbara. 2006. «Women and the State». Στο *Cambridge History of Russia*, Τόμος II, επιμ. R. Suny, 468–494. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fraser, Nancy. 2013. *Fortunes of Feminism*. London: Verso.
- Funk, Nanette. 2014. «A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism». *European Journal of Women's Studies* 21 (4).
- Gapova, Elena. 2004. «Women's Question and National Projects in Soviet Byelorussia and Western Belarus, 1921–1939» Στο *Zwischen Kriegen. Nationen, Nationalismen und Geschlechterverh ä ltnisse in Mittel- und Osteuropa, 1918– 1939*, επιμ. J. Gehmacher, E. Harvey, και S. Kemplein, 105–128. Osnabrück: fibre-Verlag.
- Ghodsee, Kristen. 2018. *Second World, Second Sex: Socialist Women's Activism and Global Solidarity During the Cold War*. Durham, NC: Duke University Press.
- Ghodsee, Kristen. 2019. *Why Women Have Better Sex Under Socialism: And Other Arguments for Economic Independence*. New York: Nation Books.
- Hartmann, Heidi. 1979. «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union». *Capital and Class* 3 (2).
- Healey, Dan. 2001. *Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Hobsbawm, Eric. 1996. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914– 1991*. New York: Random House.
- hooks, bell. 1984. *Feminist Theory from Margin to Center*. Boston, MA: South End Press.
- Johnson, Janet και J. Robinson eds. 2007. *Living Gender after Communism*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Kollontai, Alexandra. 1923. «Make Way for Winged Eros: A Letter to Working Youth». Πρώτη δημοσίευση στο *Molodoya Gvardiya (Young Guard) Magazine* (#3). www.marxists.org/archive/kollontai/1923/winged-eros.htm.
- Krylova, Anna. 2011. *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lorand, Zs ó fi a. 2018. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Luxemburg, Rosa. 1914. «Women's Suffrage and Class Struggle». *Marxist Internet Archive*. www.marxists.org/archive/draper/1976/women/4-luxemburg.html
- Nathans, Benjamin. 2017. «Bolshevism's New Believers». *New York Review of Books*, Νοέμβριος 23.
- Peri, Alexis. 2018. «The Soviet Woman: The Post-World War II Feminine Ideal at Home and Abroad». *The Russian Review* 77 (4).
- Phillips, Sarah. 2012. «Gender and Social Worth in Post- Soviet Ukrainian Civil Society». Στο *Gender, Politics, and Society in Ukraine*, επιμ. O. Hankivskiy και A. Salnykova. Toronto: University of Toronto Press.
- Posadskaya, Anastasia. 1992. «Self-Portrait of a Russian Feminist». *New Left Review* 195 (11).
- Rotkirch, Anna και Anna Temkina. 1997 «Soviet Gender Contracts and Their Shifts in Contemporary Russia». *Idantutkimus* (4).
- Seledievskaya, Natalia, επιμ. 1975. *Zhizn', otdannaya bor'be. Sbornik vospominanii o Vere Khoruzhey* [Life Dedicated to Struggle. Memoirs on Vera Kharuzhaya]. Minsk: Belarus.
- Stites, Richard. 1986. *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Varga- Harris, Christine. 2019. «Between National Tradition and Western Modernization: Soviet Woman and Representations of Socialist Gender Equality as a 'Third Way' for Developing Countries, 1956– 1964». *Slavic Review* 78 (3).
- Yukina, Irina. 2007. *Russkii feminizm kak vyzov sovremennosti*. St. Petersburg: Aleteya.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδευοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...